ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(XIX դար—XX դարի սկիզբ)

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ս. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ

XIX դարում և XX դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանում գործածված սոցիալական տերմինները մենք հավաքել ենք երկար տարիների ընթացքում՝ ամենատարբեր աղբյուրներից։ Թերևս մեզ չի հաջողվել գտնել բոլորը, բայց այն, ինչ հրատարակում ենք այժմ, առիթ կտա մասնագետներին շարունակելու որոնումները, լրացնելու բացերը և ամբողջացնելու եղածը։ Այդ խնդիրը կլուծվի պատմաբանների, լեզվաբանների և այլ մասնագետների ընդհանուր ուժերով։ Օգտագործել ենք մի շարք մասնագետների ուսումնասիրությունները[1] (հիշատակելով, երբեմն նաև տեղի սղության պատճառով չհիշատակելով դրանք), իսկ սոցիալական տերմինների լեզվական պատկանելությունը որոշել ենք հիմնականում թուրքերեն-ռուսերեն բառարանի օգնությամբ[2]։ Այն, ինչ չի հիշատակվում այդ և այլ բառարաններում, բաց ենք թողել։

Աղա—*պարսկ.-տեր, մեծ, պետ, ղեկավար։ Այդ տիտղոսը Արևելքի մի շարք երկրներում գործածվում էր պալատական, զինվորական և այլ պաշտոնյաների ու զանազան ունևորների նկատմամբ։*

Աղնամ ռեսմի—*արաբ.—հարկ ոչխարի ու այծի համար։*

Այութին—*հավանական է աղայություն բառից, որը «Մշակի» թղթակցի վկայությամբ «մի տեսակ գլխահարկ էր»։ Այն «սասունցի գյուղացին պարտավոր էր վճարել իր գլխի տիրոջը. «Դու իմ հայս ես»— ասում է քուրդը և պահանջում հարկը»։ Ապա նա շարունակում է. «Քյուրդ բեկերը այն աստիճան ապահով տեր են համարում իրանց իրավունքներին, որ իրանց այդ իրավունքները՝ թե բեշ լինի և թե աղութին, ծախում են միմյանց վրա»[3]։*

Այան—*արաբ.—բառացի «աչքեր», նոր թուրքերենում՝ «ծերակուտական»։ Այանները ժառանգական հողատերեր, պաշտոնյաներ, հարկերի խոշոր կապալառուներ, մեծագումար առևտրականներ ու վաշխառուներ էին։ Նրանք բնակվում էին ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղերում՝ սեփական կալվածքներում։ Այանները դառնում էին սուլթանական դիվանի անդամ և արքունիքում ձեռք բերում «այան» տիտղոս, երբ ընտրվում էին հասարակության, իսկ երբեմն էլ նշանակվում բեյլերբեյերի կողմից։ Նրանք վերահսկում էին բեյլերբեյերին, սանջակբեյերին և այլ պաշտոնյաներին հարկերի բաշխման, ծախսման և այլ գործերում։ Այանները կարող էին բողոքել սու-*

---

1 *Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան. հ. Ա, Երևան, 1961, հ. Բ, Երևան, 1964։ Թուրքական աղբյուրներ, թարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթուրջյանի. հ. Դ, Երևան, 1972։ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI—XVII դդ. կանոնամեներ), թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլալյանի. Երևան, 1964։* Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв., документы и материалы. Составление, перевод и комментарии А. С. Тверитиновой. М., 1963; М. Т. Коджолян. Реформы 20—70-х гг. XIX в. в Османской империи. Ереван, 1984; Ф. Ш. Шабанов. Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку, 1967.

2 *Տե՛ս* Турецко-русский словарь, составил Д. А. Магазаник. М., 1945.

3 *«Մշակ», 24 հունվարի 1895։*

մանյան պաշտոնյաների շարաշահումների դեմ կենտրոնական կառավարությանը, որը հաշվի էր առնում նրանց բողոքները։ Օգտագործելով իրենց հարստությունն ու ազդեցությունը՝ այանները ժամանակի ընթացքում դարձան օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործակալներ։ «Այան» տիտղոսը և այանությունը կյանք են մտել XVI դարում և վերացել XIX դարում՝ թանզիմաթի ժամանակաշրջանում[4]։

Անգարյա կամ անգարյե-հուն.—կոռ, աշխատավճար։ Օսմանյան կառավարությունը իրավապես այն վերացրեց թանզիմաթի տարիներին, սակայն Արևմտյան Հայաստանում աղաների ու բեյերի կողմից հետագա ժամանակաշրջանում շարունակվում էր գործադրվել գյուղացիների նկատմամբ։

Աշար-արաբ.—(հոգնակի) կամ ուշար (եզակի)—տասանորդ՝ գանձվում էր ինչպես պետական, այնպես էլ կալվածատիրական հողերի վրա բնակվող գյուղացիներից նրանց ստացված բերքի 1/10-ի չափով։ Ժամանակի ընթացքում, հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսին և XX-ի սկզբին այդ չափը պետության և աղաների կողմից մեծացվում էր։ Կառավարությունը 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսեց մի կողմից մեծացնել աշարը, հավաքելով գյուղացիների բերքի 1/4-ը (Այջավազում), 1/7-ը (Սասունում), 1/8-ը և այլն[5], իսկ մյուս կողմից՝ նրա մի մասը (խոտը, բանջարաբոստանային մթերքները, մրգերը ու հատապտուղները) գանձել գրամով։ Ա—Դոն գրում էր, որ «տասանորդի տուրքը վերցվում է միմիայն հացահատիկներից։ Իսկ մնացյալ բերքերից, ինչպես են խոտը, առվույտը, ծառապտուղները, խազողը, ծխախոտը և այլն, տասանորդը վերցնում է դրամով»[6]։ Անշուշտ, գյուղացու համար, եթե նա դրամ ունենար, ավելի հեշտ էր տասանորդը տալ փողով, քան մթերքներով, բայց քանի որ նա չուներ այն, ստիպված էր մթերքներն էժան վաճառել և վճարել այդ հարկը։

Աշիրեթ-արաբ.—քոչվորական ցեղ կամ տոհմ։ Արևմտյան Հայաստանում XIX դարում և XX-ի սկզբին կային մի շարք քրդական ու ասորական (գերազանցապես քրդական) ցեղեր ու տոհմեր, որոնք ապրում էին կիսաքոչվորական-կիսանստակյաց կյանքով և զբաղվում հիմնականում անասնապահությամբ։ Նրանց մոտ ձևավորվել էին դասակարգային՝ ֆեոդալական հարաբերությունները, որոնք սքողված էին նահապետական կյանքի բազմաթիվ մնացուկներով։ Ցեղապետերն օգտագործում էին այդ մնացուկներն իրենց սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական նպատակների համար։ Նրանք ունեին իրենց զինվորական ուժը՝ ղուլամները, որոնք օգտագործում էին հակառակորդներից պաշտպանվելու, նորանոր հողեր ու գյուղեր նվաճելու, սուլթանական կառավարությանը ծառայելու կամ դիմադրավելու նպատակով[7]։

Աշրաֆ կամ էշրաֆ-արաբ.—պատվավոր, փառավոր, անվանի մարդ։

Ասֆյարե ռաշ ճաթ—Կ. Սասունին նշում է, որ թուրքական բանակը մինչև 1908 թ. հագնում էր սև համազգեստ և այդ պատճառով հայերի ու քրդերի կողմից անվանվում էր ասքյարե ռաշ հաթ, այսինքն՝ սև զորք[8]։ Սակայն այն կարող էր գործածվել նաև փոխաբերական իմաստով։

Ավարիզ կամ ավարիզ-ի դիվանիե-արաբ.—արտակարգ հարկ, որ օսմանյան կառավարությունը հավաքում էր գյուղացիներից հօգուտ պետական գանձարանի՝ պատերազմի կամ որևէ աղետի դեպքերում։ Այն հավաքվում էր սուլթանի հատուկ կարգադրությամբ։ Նրա գանձումը սկսվեց XV դարում,

---

4 Տե՛ս М. Т. Боджолян. Указ. соч., с. 28—32.

5 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914). Երևան, 1965, էջ 108։

6 Ա—Դ օ. Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները. Երևան, 1912, էջ 283։

7 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. նշվ. աշխ., էջ 57—64։

8 Կարո Սասունի. Քրդական ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները. Պեյրութ, 1969, էջ 124։

պատերազմի առիթով, XVI դարի վերջին ընդունեց կանոնավոր բնույթ, տարեցտարի մեծանալով, և վերացվեց XIX դարում, թանզիմաթից հետո[9], բայց շուտով վերականգնվեց իանե անունով (արաբ. օգնություն, նվեր)։ Կառավարությունը հայտարարում էր, թե այն ժամանակավոր է, բայց նշանակելիս այլևս չէր վերացնում, մինչև չէր հնարում մի նոր պատճառ։ Այսպես, 1867 թ., երբ սուլթանը նախապատրաստվում էր արտասահմանյան ուղևորության, իանին նշանակվեց մեկ տարով, բայց չվերացվեց մինչև որ 1877—1878 թթ. չսահմանվեց նոր իանե՝ ռուս-թուրքական պատերազմի առիթով, այս վերջինն էլ չվերացվեց, մինչև որ 1896 թ. չսահմանվեց մի նոր իանե՝ հայկական ընդվզումները զսպելու պատրվակով[10]։

Արազ-ի մերուֆե-արաբ.—ըստ 1858 թ. հունիսի 6-ի օրենսգրքի, այս կարգի հողերի մեջ մտնում էին արոտավայրերը, անտառները, շուկաները, փողոցները, քարհանքերը, սրբավայրերը և այլն։ Դրանցից կարող էին օգտվել բոլորը, բայց ոչ ոք իրավունք չուներ սեփականացնել[11]։

Արազ-ի մեմլեքեթ-արաբ.—պետական այն հողերն էին, որոնցից պարգև էր տրվում լեհենիկներին՝ զինվորական ծառայության համար[12]։

Արազ-ի մեվաթ-արաբ.—այս հողերի մեջ հաշվվում էին գյուղից ոչ հեռու գտնվող լեռները, մացառուտներն ու ճահիճները։ Ի տարբերություն արազ-ի մեֆրուքեի, դրանք կարող էին անցնել անհատական օգտագործման տակ։ Եթե մեկը մաքրում էր քարերը կամ չորացնում ճահիճները և այդպիսով մեռյալ հողը դարձնում սիփտանի, իրավունք կունենար մեկ, իսկ եթե շատ աշխատանք էր թափել, նաև երկու տարի օգտվելու այդ տարածությունից՝ առանց պետությանը որևէ տուրք վճարելու։ Այնուհետև այն անցնում էր արազ-ի միրիե հողերի շարքը[13]։

Արազ-ի միրիե-արաբ.—պետական հողեր, որոնք բաղկացած էին գերազանցապես վարելահողերից ու մարգագետիններից և տրվում էին բնակչության բոլոր խավերին հետևյալ կերով. ցանկացողը դիմում էր նայմակամին, մոսթաշարիֆին կամ վալիին, որոնք իրենց ենթակա պաշտոնյաներին հանձնարարում էին հողամաս հատկացնել՝ որոշելով նրա սահմանները և պահանջվող դումարը դրանցել համապատասխան մատյանում։ Այնուհետև առաջարկվում էր դիմողին՝ պետական դրամարկղ մուծել որոշված դումարը, որից հետո նրան տրվում էր կոչան, այսինքն տիրման փաստաթուղթ[14]։

Արզուհալչի-արաբ.—արզուհալ բառից, որ նշանակում է խնդրագիր, դիմում[15], կային հատուկ մարդիկ, որոնք 5 ղուրուշով գյուղացիների կամ քաղաքացիների անունից գրում էին արզուհալներ, այսինքն՝ դիմումներ ու խնդրագրեր օսմանյան իշխանություններին կամ դատարաններին[16]։

Արվալը-արաբ.—բարձրաստիճան պաշտոնյաներին մթերքով կամ դրամով տված ոռճիկ, հատկացում, թոշակ[17]։

Թերաբ-արաբ.—այդպես էին կոչվում այն փաղիշահական ֆերմանները, որոնք տրվում էին աստիճաններ, նշաններ կամ որոշ արտոնություններ, ինչպես նաև թիմարներ ու զեամեթներ շնորհելու մասին[18]։

Բաղ-ի հայա-արաբ.—տե՛ս նիյաբետ։

---

9 Տե՛ս А. С. Тверитинова. Указ. соч., с. 192.

10 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. նշվ. աշխ., էջ 111—112։

11 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50։

12 Ф. Ш. Шабанов. Указ. соч., с. 197.

13 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. նշվ. աշխ., էջ 51։

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51։

15 Турецко-русский словарь, с. 40.

16 Տե՛ս «Մշակ», 18 փետրվարի 1901։

17 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները ..., հ. Ա, էջ 352։

18 Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 297։

Բախշիշ-արաբ.—ընծա, նվեր, ավատապետի մուծումը գանձարկղ՝ արշավանքներին մասնակցելու փոխարեն։

Բակա կամ բակաիե-արաբ.—մնացորդ, հարկերի ապառք, թերառք։

Բաճրա-պարսկ.—ֆեոդալական ռենտա, որ վճարում էր գյուղացին պետությանը կամ կալվածատիրոջը՝ իր ստացած բերքի 1/10-ից մինչև 1/3-ի չափով։

Բայգուշ կամ բայդուշ-թուրք. — բառացի բու, փոխաբերական իմաստով՝ ագքատ, առանց տոհմի ու ցեղի։

Բայրամլըք-արաբ.-թուրք.—տոնական նվիրատվություն՝ կալվածատիրոջը կամ պաշտոնյային։

Բաշլըք-թուրք.—գլխարկ, գլխի ծածկոց, կնգուղ, սաղավարտ, իշխանություն, ղեկավարություն, վարչություն, վերնագիր, խոյակ, սյունագլուխ[19]։ Սակայն նշանակում է նաև գլխագին։ Գոյություն ունենալով մահմեդականների մեջ, այն թափանցել էր նաև հայոց շրջաններում։ 1860-ական թթ. կեսերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը դիմեց յուր հոտին, որ հրաժարվի բաշլըքից, նշելով, որ այն օտարամուտ է, անհարիր է հայկական վարքերին ու բարքերին։ Բայց և այնպես հայերը մի շարք շրջաններում շարունակում էին տալ ու առնել գլխագին։ Բոգդանովկայի շրջանի գյուղերից մեկում՝ Սաթխայում, պատմում էին, որ նորապսակ աղջիկը բողոքում էր դրա դեմ, ասելով՝ «հավասեցին հարըրնոցին, ինձի տվին գրկանոցին»։ Բաշլըղը կամ բաշլըքը կովկասահայոց կյանքից վերացվեց խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո։

Բաջ—հին պարսկերեն բաժ, որ աղավաղվելով դարձել է բաջ։ Նշանակում է հարկ, տուրք, մաքս[20]։ Այն ստանում էին սովորաբար աղաներն ու բեյերը գյուղացիներից, ինչպես նաև նրանց տարածություններով անցնողներից։ Ս. Բդեյանը հուշագրում էր, որ 1880—1890-ական թթ. «Մուշեն ս. Կարապետ երթալը անկարելի էր, հարկ էր, որ մեհմեդ Ալիին կաշառք, փաճ տրվեր, որպեսզի ան թույլ տար ուխտավորներուն կամ այցելուներուն այդ կողմերը երթան[21]։

Բեդել-ի ասկերի-արաբ.—հարկ, որ վճարում էին ոչ-մահմեդականները զինվորական ծառայության փոխարեն։ Նախկին խարաջին փոխարինելուց հետո (1856 թ.) բեդել-ի ասկերին հավաքվում էր 14—60 տարեկան հասակ ունեցող տղամարդկանցից։ Բայց 1860-ական թթ. սկսեց հավաքվել նաև նորածիններից ու զառամյալ ծերերից, իսկ 80-ական թթ.՝ յուրաքանչյուր տղամարդուց ոչ թե 20, այլ 37 1/4 ղուրուշ։ 1885 թ. սուլթանը Կ. Պոլսի պատրիարքի խնդրանքով, որն ուզում էր մարել Երուսաղեմի պարտքերը (60 000 ոսկի), կարգադրեց ավելացնել հայերից գանձվող զինվորական տուրքը 3 ղուրուշով և հավաքել 40 1/4 ղուրուշ։ Այդ վերադիրը թեև պահպանվելու էր մինչև 1887 թ., այսինքն 3 տարի, բայց Աբդուլ Համիդը հետագայում այն այդպես էլ թողեց և, չնայած ժողովրդի բազմաթիվ բողոքներին, ոչինչ չզիջեց[22]։ 1909 թ. երիտթուրքերը պաշտոնապես վերացրին բեդել-ի ասկերին կամ զինվորական հարկը և քրիստոնյաներին մահմեդականների հետ հավասար զորակոչեցին, բայց շուտով սահմանեցին, որ քրիստոնյաները կարող են ազատվել զինվորական ծառայությունից, եթե 0,5 ոսկու փոխարեն վճարեն 30 ոսկի[23]։

Բելիֆիաք-արաբ.—դա աշարի հավաքման ժամանակ կատարվող այն չարաշահումն էր, որը գանձվում էր գյուղացիներից, պատճառաբանելով, թե իբր, աշարից կերել են մկները, ծտերը, միջատները, կենդանիները և իբր,

---

19 Турецко-русский словарь, с. 64.

20 Տե՛ս Օսմանյան օրենքները..., էջ 129։

21 Մ. և Ս. Բգեյան. Հարազատ պատմություն Տարոն. Կահիրե, 1962, էջ 25։

22 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. նշվ. աշխ., էջ 109—110։

23 Տե՛ս «Մշակ», 2 օգոստոսի 1914։

տեղափոխման ժամանակ թափվել է ճանապարհին[24]։ Այդ շարաշահումների չափերը տարբեր տեղերում և տարբեր կապալառուների կողմից տարբեր էին լինում։

Բեկչի-թուրք.—գյուղի գիշերային պահապան[25]։

Բեյ-թուրք.—տեր, հողատեր, ֆեոդալ, պետական պաշտոնյա։

Բեյլիք-թուրք.—իշխանություն, մի բեյի իշխանության տակ գտնվող երկիր[26]։

Բեշ-քրդերեն.—մաս, բաժին[27]։ Ֆեոդալական արդյունավճար ռենտան էր, որ գյուղացիները իրենց բերքից հարկադրաբար տալիս էին աղային։ «Մշակի» թղթակիցը գրում էր. «Բեշը հանուն բեկի հողատիրական իրավունքների պահանջված ամենածանր տուրքն է»[28]։ Աղաները ռենտայի այդ տեսակը գեռ չհավաքված կարող էին վաճառել միմյանց։ Նույն հեղինակը շարունակում է. «Վերջերս Սասունի Աղբիկ գյուղի բեշը, որ պոլիկցի աշիրեթին էր պատկանում, ծախեցին խանավթալի տան վրա 3000 ղրուշի փոխարեն»։ Նա հարկ էր համարում նշել, որ Սասունում «երբեմն պատահում էր, որ բեշը մեկին էր պատկանում և աղությունը՝ մի ուրիշի, որը մեծ դժբախտություն է համարվում հարկատու ժողովրդի համար, որովհետև հողի և գլխի տերերը առանձին-առանձին պահանջում են գրեթե նույն հարկը, ինչ որ պահանջելու էր այդ երկու իրավունքների տերը, եթե մի անձ կամ մի ուրիշ աշիրեթ լիներ»։ Թղթակիցը ավելորդ չէր համարում թվարկել աղայի կողմից միևնույն գյուղացու ընտանիքից հավաքած բեշի ու աղությունի առարկաները. գարնանը նա հավաքում է գառ կամ ուլ, մածուն և թան, իսկ աշնանը՝ ցորեն, յուղ, ոչխար, չորթան, գուլպա, տրեխ, շալե շալվար և «ամենից հետո՝ փող»։ Այդ ամենի քանակը «կախված է տվողի կարողության և պահանջողի անխղճության չափից»[29]։ Նա միաժամանակ նշում էր, որ երբ աղան գնում էր գյուղ իր բեշը հավաքելու, բնակիչները պարտավոր էին մեկերկու օր լավ հյուրասիրել նրան։

Բեսլեմե-արաբ.—բեսլեմեկ բայից, որ նշանակում է կերակրել, սնել, աճեցնել, մեծացնել, դաստիարակել, գուրգուրել, փայփայել[30]։ Այն ծառայություններն էին, որոնք կատարում էր գյուղացին հօգուտ աղայի կամ բեյի։ «Բյուզանդիոնի» թղթակից Ալթունյանը գրում էր, որ Սեբաստիայի վիլայեթում գյուղացին «հարուստին համար կքանի, կգատի, հետզհետե իր հողերն ալ անոր փոխանցելով, մինչև որ պարոք, զավակոք անոր մշակն ու պանդուխտը բլլան»[31]։

Բնասարա—գյուղատնտեսական սեզոնային մշակ։ Բենսեն (Սահակ Մովսիսյան) գրում էր. «Այն մշակները, որոնց ծառայության սկիզբը կսկսի քաղոցից (հունձ) և կվերջանա կալ ու կուտի հետ՝ կկոչվին բնասարա»[32]։

Բերդելի Նյուզուլ-արաբ.—իշխանի կամ օթևանի տուրք։ Թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը գրում էր, որ «բանակը կամ զորամասը մի օթևանում իջևանելիս, ձիերի կերը և բանակի կարիքները ապահովող և իջևանի էմին («նյուզուլ» կամ «նիզլի-էմին») անունը կրող պաշտոնյան տեղական ժողովրդից «ավարիզ» անունով հարկ էր առնում»[33]։

---

24 Տե՛ս «Վտակ», 1908, № 44։

25 Տե՛ս Ռ ո ւ բ ե ն. Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները. հ. 4, Լոս Անջելես, 1952, էջ 366 (այսուհետև՝ ՀՀՀ)։

26 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները ..., հ. Ա, էջ 354։

27 Տե՛ս Курдско-русский словарь. сост. К. К. К у р д о е в. М., 1960, с. 87.

28 «Մշակ», 24 հունվարի 1895։

29 Նույն տեղում։

30 Турецко-русский словарь, с. 73.

31 «Բյուզանդիոն», 29 հունիսի 1910։

32 Բ ե ն ս ե. Բուլանըխ կամ Հարք գավառ. Թիֆլիս, 1901, էջ 66։

33 Թուրքական աղբյուրները..., հ. Բ, էջ 295։

Բըճչըլ-*քրդ.—տե՛ս ճյուղ։*

Բոչ—*տե՛ս կառ։*

Բուդ—*ֆեոդալական ռենտայի տարատեսակներից մեկն էր։ «Մշակի» թղթակիցը բուդ է անվանում այն, երբ գյուղացին պահում էր աղայի ոչխարը*[34]*։*

Բույրուլթու-*Թուրք.—վերադասի գրավոր հրամանը, կարգադրությունը, վճիռը (պաշտոնական թղթի վրա)*[35]*։ Րաֆֆին նշում էր, որ բույրուլթուն թույլտվության փաստաթուղթ էր, որ կապալառուն ստանում էր պետությունից՝ իր տրամադրության տակ ունենալու համար ոչ թե երկու, այլ այնքան զապթիեներ, որքան ուզենա*[36]*։*

Գայե աղա-*քրդ.—աղայի եզը։ Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններում աղաներն ու բեյերը օգտվում էին իրենց իշխանության տակ ընկած գյուղերում առաջին գիշերվա իրավունքից։ Նրանցից ոմանք դրա փոխարեն բնակիչներից ստանում էին եզ, կով, ոչխար, կամ այլ ունեցվածք։ 1909 թ. «Բյուզանդիոնի» թղթակիցը հաղորդում էր, որ Արճեշի Կորածքար գյուղում Ալի աղան ստիպում էր իր իշխանության տակ ընկած հայ և քուրդ գյուղացիներին աղջիկ ամուսնացնելիս վճարել իրեն սահմանված գայե աղա տուրքը, «հակառակ պարագային խոսեցյալ կույսը տունեն դուրս ելլելու, կամ ուրիշ դեղե մը նույն գյուղը բերելու կարգելե»*[37]*։*

Ս. Բարխուդարյանը նշում է, որ առաջին գիշերվա իրավունքը «եղել է շատ հնուց և շատ ժողովուրդների՝ նույն և հայոց մեջ... Հետագայում փոխարինվել է նյութական այլ բարիքներով կամ դրամով և հաստատուն տուրքի բնույթ է ստացել»։ Ապա շարունակում է, որ այդ իրավունքը «տարածված է եղել աշխարհի բազմաթիվ ցեղերի և ժողովուրդների մեջ և խիստ ծաղկած էր միջնադարյան ֆեոդալական իրավունքում, և չնայած քրիստոնյա հոգևորականության պայքարին, այն պարփակված ընտանիքի և հարազատների նեղ շրջանի մեջ գոյատևում է մինչև XIX դարը»[38]*։*

Գյուլհանեի հաթթը շերիֆ—*Գյուլհանեի սրբազան հրովարտակ—կազմվել է Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի կողմից և հանդիսավորությամբ հռչակվել 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Կ. Պոլսում, Գյուլհանեի այգում։ Այն երաշխավորում էր կայսրության բոլոր քաղաքացիների (անկախ ազգությունից ու կրոնից) անձի ու գույքի անձեռնմխելիություն, հարկերի ու տուրքերի արդար բաշխում և հավաքում, վարձակալական սիստեմի (իլթիզամ) վերացում, զինվորական ծառայության ժամկետի կրճատում, ֆինանսական, ռազմական, վարչական ու դատական բարենորոգումների կիրառում և այլն։ Սակայն այդ ամենը մնաց թղթի վրա։*

Գոլ և հորթընթող-*հայ.—սեզոնով վարձվող հոտաղների ժամկետներն էին։ Գեղամ Տեր-Կարապետյանը գրում է, որ Մշո դաշտում հարուստները գարնանը հոտաղներ էին վարձում։ Այդ երևույթը տեղացիներն անվանում էին գոլ։ Պահում էին դրանց մինչև ուշ աշուն՝ «հիսնակաց պահքն», որուն կըսեն նաև հորթընթողի պահք»*[39]*։ Աճառյանը նշում է, որ գոլը նշանակում է թեթև տաքություն։ Նա ապա շարունակում է, որ գոլը մի շարք այլ բովանդակությունների հետ միասին Մշո դաշտում նշանակում էր նաև «գարնանամուտ մարտի 20-ը, երբ տաքությունը կսկսի, և մշակները կվարձվեն*

---

34 *Տե՛ս «Մշակ», 2 փետրվարի 1908։*

35 Турецко-русский словарь, с. 91.

36 *Րաֆֆի. Երկերի ժողովածու. հ. 3, Երևան, 1962, էջ 211։*

37 *«Բյուզանդիոն», 28 փետրվարի 1909։*

38 *Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության (հոդվածների ժողովածու). Երեվան, 1971, էջ 91։*

39 *Գեղամ Տեր-Կարապետյան. Տարոնի աշխարհ, պատկերներ, պատմվածքներ. Փարիզ, 1931, էջ 40։*

գյուղական զանազան աշխատանքների համար»[40]։ Իսկ հիսնակաց պահքը կամ հորթինթողն ընդգրկում էր նոյեմբերի 16-ից մինչև հունվարի 5-ը։

Դոմ—տե՛ս Ճյուղ։

Դադաշ-պարսկ.—եղբայր, Թուրքիայի արևելյան նահանգներում կամ Արևմտյան Հայաստանում՝ դիմելու կամ կանչելու ձև, նշանակում է նաև կարիճ երիտասարդ։ Հայկական պարբերականներում դադաշը մեկնաբանվում է տարբեր կերպ։ «Մշակը» գրում է, որ «Էրզրումում լոթի, սրիկա անձերին անվանում էին «դադաշ»»[41]։ Իսկ «Երկրի ձայնը» ծանոթագրում էր. Էրզրումում «տատաշները՝ թուրք հասարակ ժողովրդին՝ հեղափոխականներ են, որոնք երբ կտեսնեն որևէ ոստիկան մը, կսկսեն հեգնությամբ արհամարհանքով՝ «հոփ, հոփ» բացականչել»[42]։

Դերեբեյ-թուրք.—հողատեր, ֆեոդալ։ Դժվար է ասել, թե երբ է առաջացել միջնադարյան-ավատատիրական այդ ինստիտուտը։ Մասնագետները գտնում են, որ XVII—XVIII դդ. այն արդեն առկա էր թե՛ ասիական, թե՛ եվրոպական և թե՛ աֆրիկյան Թուրքիայում։ Ազգությամբ դերեբեյները թուրքեր, քրդեր և արաբներ էին։ Նրանց հողերն ընդարձակ էին, իսկ իշխանությունը՝ հզոր։ Ունեին զինագնդեր, բազմաթիվ գյուղեր ու բյուրավոր գյուղացիներ։ Նրանք իրենք էին կառավարում այդ ճպատակներին՝ իրենց գործակալների միջոցով, վարում նրանց դատն ու դատաստանը։ Դերեբեյները որքան հեռու էին կենտրոնից, այնքան ուժեղ ու ինքնուրույն էին։ Նրանց տիրույթներն անցնում էին ժառանգաբար, թույլերը մտնում էին ուժեղների հովանավորության տակ և պահում իրենց գոյությունը։ Անատոլիայում նշանավոր դերեբեյներ էին Կարա-Օսման-օղլուները (Այդընի, Սարուհանի շրջաններում), Չափան-օղլուները (Յոզղատում, Կեսարիայում, Ամասիայում և Անկարայում), Հաջի Ալի փաշա-օղլուները (Տրապիզոնում), Կուչադալի Իլյաս-օղլուները (Մենթեշեում) և այլն[43]։ 1826 թ. սուլթան Մահմուդ II-ը, հենվելով նորաստեղծ կանոնավոր բանակի վրա, ոչնչացրեց նաև դերեբեյներին։ Սակայն Օսմանյան կայսրության արևելյան մասում նրանց շունչն ու ոգին պահպանվեցին։ Րաֆֆին գրում էր. «Տիգրանակերտի նահանգում մի քանի բռնակալ դերեբեկներ սոսկալի հարստահարություններ են գործում։ Բարձր կառավարությունը ժողովրդի և պատրիարքարանի բողոքների համեմատ առանձին քննիչներ է ուղարկում։ Բռնակալ դերեբեկների հանցանքները ստուգելով, նրանք Տիգրանակերտ են բերվում և նույն քաղաքում մշտապես մնալու որոշում է լինում, բայց կառավարության քննիչը հեռացածին պես, բռնակալներն իրանց տեղն են դառնում և ավելի կատաղությամբ սկսում են առաջվա չարագործությունները շարունակել»[44]։ Այնտեղ, որտեղ ոչնչացվում են դերեբեյները, առաջանում են աղաներ, որոնք շարունակելով իրենց նախորդների վարքագիծը, աշխատավոր գյուղացիությանը պահում են միջնադարյան ֆեոդալական-ճորտատիրական զնդանում։

Եզան աշխատանք կամ **դատոք**—տե՛ս սելեֆ։

Ենիչերի-թուրք.—նոր զորք։ Այն ստեղծվել էր XIV դարում Մուրադ I սուլթանի կառավարման տարիներին։ Սկզբում այդ զորքը հավաքագրվում էր գերի պատանիներից, իսկ հետագայում քրիստոնյա բնակիչներից խլված երեխաներից, որ պատմության մեջ հայտնի է դևշիրմե (մանկահավաք) անունով։ Այդ երեխաներին թուրք կառավարիչները դարձնում էին մահմեդականներ, դաստիարակում էին մահմեդական ֆանատիզմի ոգով և ուղղում

---

40 Հր. Աճառյան. Գավառական բառարան.—Էմինյան ազգագրական ժողովածու, գիրք Ի, Թիֆլիս, 1913, էջ 247։

41 «Մշակ», 25 սեպտեմբերի 1890։

42 «Երկրի ձայնը», 1907, № 1, էջ 14։

43 Տե՛ս В. А. Гордлевский. Избранные сочинения. Т. III, 1962. с. 21—24;: Թուրքական աղբյուրները..., հ. Դ, էջ 233։

44 Րաֆֆի. Երկերի ժողովածու. հ. 9, Երևան, 1964, էջ 229։

քրիստոնյաների դեմ։ Նրանք համարվում էին սուլթանի ստրուկները, ապրում էին ընդհանուր զորանոցներում, զրկված էին ամուսնանալու կամ տընտեսություն վարելու իրավունքներից։ Սակայն XVI—XVII դդ. ենիչերիները իրավունք են ստանում ընտանիք կազմել և զբաղվել արհեստներով ու առևտրով։ Նրանք գործիք են դառնում ետագիմական ֆեոդալների ձեռքին, դիմադրավում են կենտրոնական իշխանությանը, մասնակցում պալատական հեղաշրջումներին և դաժանորեն թալանում բնակչությանը (դրա համար էլ ենիչերի փոխաբերական իմաստով նշանակում է վայրագ մարդ)։ 1826 թ. մայիսի 28-ին Մահմուդ II-ը հրաման արձակեց կանոնավոր բանակ ստեղծելու մասին։ Ենիչերիները ընդդիմացան և նույն թվականի հունիսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը հավաքվելով մայրաքաղաքի հրապարակներից մեկում, սուլթանից պահանջեցին չեղյալ հայտարարել հրամանագիրը։ Բայց Մահմուդ II-ը արդեն ստեղծված կանոնավոր զորամասերի միջոցով ճնշեց նրանց ելույթը, մեկ օրվա ընթացքում սրի քաշելով 7 հազար, իսկ ըստ այլ վկայությունների՝ 16 հազար մարդ[45]։

Զախմ-արաբ.—զեամեթ կոչվող լեհենային տիրույթի տեր[46]։

Զապթիե-արաբ.—ժանդարմ, ոստիկան։

Զեամեթ-արաբ.—լեհենային տիրույթ՝ 20 000—99 999 ակչա տարեկան եկամուտով[47]։

Զերդուլի կամ **Զրդուլի**-պարսկ.—ոսկի, թուրք. զուլ—այսինքն՝ ստրուկ, գերի, զինվոր[48]։ Քուրդ աղաները իրենց իշխանության տակ ընկած հայերին անվանում էին «զիրխուրլի» այսինքն՝ ոսկով գնված։ Նրանք այդ հայերին վաճառում ու գնում էին նրանց հողերի հետ միասին[49]։

Զեֆյաթ-արաբ.—մզկիթի օգտին գանձվող հարկ, որ կազմում է եկամտի 1/40-դը[50]։

Զիմմի-արաբ.—մահմեդական պետության հպատակ ոչ-մահմեդականները՝ հայերը, հրեաները, հույները և այլն։

Զոմա-քրդ.—ամառանոց, յայլա, այսինքն՝ նույնն է ինչ զոզան, որ տարածված էր քրդերի մեջ։ Սակայն այն կար նաև որոշ շրջանների հայերի մեջ։ Մ. Միրախորյանը գրում էր, որ Վասպուրականի մի շարք վայրերում «գյուղացիներն շատ ոչխար ունեցողներն դյուզեն 4—5 ժամ հեռավորությամբ մի խոտավետ, լեռնաշատ կամ հարմար ձորամեջ մը կընտրեն յուրյանց համար և հոն կպատրաստեն վրաններ։ Մի քանի տուն այսպես ի միասին կբնակին և անդ կկթեն զոչխարս, անդ կպատրաստեն սեր և կարագ, յուղ և պանիր, ժաժիկ և չորթան, գյուղացոց այս սովորությանը «զոմա» անուն կտան, որ 2—3 ամիս կտևե և քրդաց մեջ ավելի ընդհանուր է»[51]։

Զուրարա կամ **զրարա**—ըստ Վ. Բդոյանի՝ անվարձ օգնություն։ Հավանական է, որ սկզբնական շրջանում դա եղել է նահապետական կոոպերացիայի տարատեսակներից մեկը[52]։ Բայց ժամանակի ընթացքում, դասակարգային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով երևի կերպարանափոխվել է, ընդունել հարկադիր բնույթ և դարձել աշխատավճար ռենտա։

Զուլում-արաբ.—կեղեքում, անիրավություն, աղետ, չարիք։ Այդպես էր քնութագրվում Օսմանյան կայսրության պատմության XIX դարի վերջի ու

---

45 Տե՛ս Советская историческая энциклопедия. Т. 16, М., 1976, с. 901—902.

46 А. С. Тверитинова. Указ. соч., с. 201.

47 Տե՛ս Օսմանյան օրենքները ..., էջ 128։

48 Турецко-русский словарь, с. 366, 689.

49 М. Т. Боджолян. Указ. соч., с. 69.

50 Ф. Ш. Шабанов. Указ. соч., с. 199.

51 Մ. Միրախորյան. Նկարագրական ուղևորություն ի հայրենակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի. Կոստանդնուպոլիս, 1884, էջ 193—194։

52 Տե՛ս Վ. Հ. Բդոյան. Երկրագործության կուլտուրան Հայաստանում. հ. 2, Երևան, 1966, էջ 437 և 347։

XX դարի սկզբի շրջանը, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարությունը անասելի չափերի էր հասցրել աշխատավորների, հատկապես արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և ազգային հալածանքները, բռնություններն ու հարստահարումները։

Էմանեթ–արաբ.—պահ տալ, իրը որևէ մեկի մոտ պահ տալ, գրավ դնել, հավատարմագիր[53]։ Բայց էմանեթը տարածվում էր նաև մարդկային ու ազգային հարաբերությունների վրա։ Ս. Բդեյանն ասում էր, որ Հակոբ Սարկավագը Լեհում հայերին թողել էր քրդերի մոտ իբրև էմանեթուլլա (գրավ)[54]։

Էմիր–արաբ.—ցեղի առաջնորդ, ցեղապետ կամ երկրամասի կառավարիչ։

Էմլյամ–արաբ.—տե՛ս մալիքյանե։

Էնջումաաթ–արաբ.-պարսկ.—անգլիական դիվանագիտական ծառայող Վ. Ռ. Հերդի բացատրությամբ էնջումաաթը զինվորական հարկի ընդհանուր հավաքումն էր. հարկը գանձվում էր բոլոր նրանցից, ովքեր մնացել էին գյուղում։ Այն հավաքվում էր Թիֆլիսից Էրզրում ընկած տարածքում[55]։

Էվկաֆ–արաբ.—վակուֆի հոգնակին (տե՛ս)։

Էրդաղիե, բրդաղ-հունար.—ուսումնասիրողներից ոմանք ասում են, թե նույնն է, ինչ որ դուլլուղ, անգարիա, խրզմբթ[56], այսինքն հարկադիր աշխատանք։ Այդ բացատրության հետ չի կարելի համաձայնվել, քանի որ բրդաղը պիտի մեկնաբանել որպես ոչ միայն հարկադիր, այլև վարձու աշխատանք։ Մինչև այսօր էլ Ախալքալաքի գյուղերի բնակիչները, որոնց նախնիները արտագաղթել են Էրզրումի էյալեթից, 1829—1830 թթ., վարձու աշխատողի կարիք զգալիս, ասում են պետք է «բրդաղ բռնել», «բրդաղ պահել»։

Թանզիմաթ–արաբ.—բարենորոգում, կարգավորում։ Թանզիմաթ-խայրիյե՝ 1839 թ. սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի իշխանության օրոք Ռեշիդ փաշայի նախաձեռնությամբ հրատարակված բարենորոգումների հրովարտակն էր, որ հայտնի է «Գյուլխանեի հաթթը շերիֆ» անունով[57]։ Թանզիմաթի երկրորդ փուլը սկսվում է Արևելյան պատերազմից հետո, երբ 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակվեց «Խաթ-ի հումայունը» («Բարձրագույն հրովարտակ») և ավարտվում 1870-ական թթ. առաջին կեսին, որից հետո սկսվում է ղուլյումի շրջանը։ Սակայն սուլթանների հրատարակած օրենքները ինչպես թանզիմաթի առաջին, այնպես էլ երկրորդ փուլերում հիմնականում չկենսագործվեցին։

Թասֆեսիմ–արաբ.—անձնագրի տուրք։

Թաուիսն—Ստ. Մալխասյանցը գրում էր, որ պարսկերեն կամ մոնղոլերեն է և նշանակում է «ազնվականություն, տիտղոս հոների մեջ։ Հարկերից ազատ անձ։ Ազնվական»[58]։ Իսկ Ս. Էսաձեն նշում է, որ այն ունի թուրքական ծագում և նշանակում է «ազատագրված»[59]։

Թուլու–արաբ.—1. կանխավճարման գիր[60]։ 2. Հողատիրոջից (սեփականությունից կամ կալվածատիրոջից) ստացած հողի համար վճարում։ 3. Հողա-

---

53 Турецко-русский словарь, с. 170.

54 Տե՛ս Ս. և Մ. Բդեյան. նշվ. աշխ., էջ 75։

55 Տե՛ս ՀՊՊԱ, ֆ. 412, ց. 1, դ. 1979, թ. 13։

56 Л. С. Тверитинова. Указ. соч., с. 220. Օսմանյան օրենքները..., էջ 131։

57 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները..., հ. Ա, էջ 359։

58 Ստ. Մալխասյանց. Հայերեն բացատրական բառարան. հ. 2, էջ 87։

59 С. Эсадзе. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, Тифлис, 1907, с. 646.

60 Турецко-русский словарь, с. 586.

տիրոջից ստացած հողին տիրելու և նրանից օգտվելու իրավունք։ 4. Փաստաթուղթ, որով գյուղացին ամրակցվում է հողին[61]։

Թաքրիր–արաբ.— գիմում, խնդրագիր։ Թաքրիր էին կոչվում բոլոր այն գրությունները, որոնք գյուղացիների, քաղաքացիների, պատրիարքարանի զանազան պաշտոնյաների կողմից ներկայացվում էին սուլթանին կամ Բարձրագույն դռանը։

Թեզքերե–արաբ.—հուշատետր, նամակ, գրավոր թույլտվություն, վկայական։ Այդ փաստաթուղթը բեյլերբեյները ներկայացնում էին սուլթանին, որի մեջ նշում էին տվյալ անձնավորության իրավունքը՝ իրենց իշխանության տակ գտնվող թիմարի նկատմամբ։ Այդ փաստաթղթի հիման վրա սուլթանն արձակում էր հրովարտակ՝ բերաթ։

Թեմեթյու–արաբ.—եկամուտ, վաստակ, օգուտ։ Թեմեթյու վերգիսի—եկամտահարկ[62]։

Թև—հայ. տե՛ս ճյուղ։

Թևատակ—հայ. տե՛ս ճյուղ։

Թերեֆե–արաբ.—ժառանգություն։

Թեֆալիֆ–արաբ.—պետական օրենքներով կամ Շարիաթի սկզբունքներով նշանակված հարկեր[63]։

Թիմար–արաբ.—ֆեոդալական լեհենային հողային տիրույթ, որի տարեկան եկամուտը կազմում է 99 999 ակչա։ Այն պետության կողմից տրվում էր սիփահիներին, որոնք պահանջի դեպքում տալիս էին որոշակի թվով զինվորներ։ Թիմարը պայմանական ավատական հողատիրություն էր, որը պայմանները չկատարելու դեպքում կարող էր վերցվել սիփահիներից։ Թիմարի տերերը կոչվում էին թիմարլիներ։

Թոռուն–քրդ.—աղնվական։ Թոռուն էին կոչվում գերազանցապես աշիրեթական քրդերի վերնախավերը։

Իանե—տե՛ս ավարիզ կամ ավարիզի դիվանիե։

Իրտա–արաբ.—պարտքից, պարտականությունից աղատում, ստորագիր անդորրագիր, տուգանքի հորինում[64]։

Իլամ–արաբ.—դատական որոշում, ազդ, ծանուցում, տեղեկացում։

Իլթիզամ–արաբ.—տե՛ս մյուլթեզիմ։

Իշարե–արաբ.—վարձակալում, վարձակալման վճար։ «Աշխատանքը» գրում էր, Մոսկսում քրդական Միրհասան սրբատեղին իր հողերը տալիս էր հայոց Ամենափրկիչ վանքին իշարայով կամ վարձակալությամբ, «ստանալով տարեկան ութ չափ հացահատիկ»[65]։

Իկրամ կամ **իֆրամ**–արաբ.—լավ ընդունելություն, հյուրասիրում, զեղջում, ջիջում։ Թուրքիայում, ելնելով իսլամիզմի դոգմաներից, վաշխառուական տոկոս չէին վերցնում, բայց դրա փոխարեն գործածում էին իքրամը։ «Բյուզանդիոնը» գրում էր. «Ըստ շերիի օրինաց, ֆայիզ (տոկոս—Ա. Հ.) առնելը հարամ է, ուստի անոր անունը փոխած է իքրամի, իսկ իքրամը եթե հարյուրին 90 իսկ ըլլա, հարամ չէ»[66]։

Իսթիլա–արաբ.—ներխուժում, զավթում, նվաճում, օկուպացում։ Վասպուրականում իսթիլա նշանակում էր պայման կնքել, «որով պարտատերը գրավում է պարտապանի կայքը, եթե վերջինս փողը չտա ժամանակին, համաձայնությունից է կախված իսթիլա անելը»[67]։

---

61 А. С. Тверитинова. Указ. соч., с. 215, Ф. Ш. Шабанов. Указ. соч., с. 201.

62 Турецко-русский словарь, с. 605.

63 Թուրքական աղբյուրները ..., հ. Ա, էջ 360։

64 Турецко-русский словарь, с. 257.

65 «Աշխատանք», 1913, № 14—110, էջ 3։

66 «Բյուզանդիոն», 1912, № 4881։

67 Կ. Փափազյան. Երկեր, հ. 2, էջ 234։

Եզուր–արաբ.—այդպես էր կոչվում մյուլթեզիմը կամ կապալառուն Էրզրումի դավառում XIX դարի I քառորդում[68]։

Լամնջ—այդպես էին կոչվում Մշո դաշտում բեկի մոտ բանող տղա ժշակները[69]։

Խաթթր–նումայուն—տե՛ս թանզիմաթ։

Խանեղան–արաբ.—մեծ գերդաստան, ցեղ, արքայական դինաստիա[70]։ «Աշխատանքի» թլմակիցը երբեմն հիշատակում էր Վասպուրականի խանեղանների կենցաղումների ու շարաշահումների մասին։

Խաս–արաբ.—բառացի՝ սեփական, հատուկ, առանձին, ոչ հասարակ, այլ ընտրյալ դասին պատկանող։ Խաս էին կոչվում այն հողերը, որոնք պատկանում էին սուլթանին, նրա ընտանիքի անդամներին, վեզիրներին, բեյլերբեյներին, սանջակբեյներին և նման անձանց։ Նրանք պարտավոր էին պետության առաջ կատարել որոշակի զինվորական ու քաղաքացիական ծառայություն, հակառակ դեպքում կզրկվեին իրենց խասերից։ Բեյլերբեյների խասերը տալիս էին մինչև 1,5 միլիոն, իսկ սանջակբեյներինը՝ մինչև 500 հազար ակչայի եկամուտ[71]։

Խասսա–արաբ.—թիմարի հողային տիրույթի այն մասը, որ գտնվում էր ֆեոդալի անձնական տնօրինության տակ և հանդիսանում էր նրա հայրենական կալվածքը։

Խարաջ–արաբ.—ոչ իսլամ հպատակներից գանձվող զլխահարկ՝ զինվորական ծառայության փոխարեն։

Խաֆիր—ոմանք գտնում են, թե առաջացել է արաբական քյաֆիր բառից[72]։ Մյուսները կապում են վաշխառության հետ։ Այսպես, Գյուտ քահանա Աղանյանցը գրում է. «Խաֆիրություն—նշանակում է գրավատեր լինել, կալվածը վերցնում են գրավ և փող են փոխ տալիս, այդպիսով դառնում են խաֆիր-գրավատեր»[73]։ Ապա տալիս է երկրորդ բացատրությունը, նշելով, թե խաֆիրություն նշանակում է «ավատապետերի դրած տուրքը ժողովրդի վրա»[74]։

Մենք չենք կարող համաձայնվել այդ մեկնաբանությունների հետ, քանզի խաֆիրության շահագործման ենթակա էին ոչ միայն քրիստոնյաները, տվյալ դեպքում հայերը, այլև մահմեդականները, գերազանցապես քրդերը, որովհետև խաֆիրությունը վաշխառության հետևանք չէր, և ժողովրդի վրա ավատատերերի դրած ամեն մի տուրք չի կարելի անվանել խաֆիրություն։

Մեր կարծիքով խաֆիրը կամ խաֆիրությունն առաջացել է արաբերեն խաֆիր կամ դաֆիր բառից, որ նշանակում է պահապան։ Դրա էությունն այն էր, որ մի դեպքում գյուղացիներն էին դիմում աղաներին կամ ցեղապետերին, խնդրելով պաշտպանություն կողմնակի հարձակումներից, պարտավոր-

---

68 Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1974, № 3, էջ 88։

69 Տե՛ս «Վտակ», 1908, № 3։

70 Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները ..., հ. Ա, էջ 362։

71 Տե՛ս А. С. Тверитикова. Указ. соч., с. 218.

72 Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 97։

73 Դիվան հայոց պատմության. գ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 550։

74 Նույն տեղում, էջ 555։

ելելով՝ որ կվճարեն դրա համար, մի այլ դեպքում աղաներն իրենք էին իրենց հայտարարում գյուղացիներին կողմնակի հարձակումներից պաշտպանողներ և այդ պաշտպանության համար ստիպում էին նրանց վճարել զանազան տուրքեր։ Դա հիշեցնում է Արևմտյան Եվրոպայում IX դարի ճորտատիրական իրավունքի հաստատման ժամանակաշրջանի կոմենդացիան։ Խաֆիրությունն անցնում էր երկու փուլ. առաջինում աղաները բավարարվում էին գյուղացիներից միայն հարկեր վերցնելով, իսկ երկրորդում տիրում էին գյուղացիների անձին ու գույքին և սաստկացնելով իրենց բռնությունները, դարձնում էին նրանց իրենց ճորտերը։ Խաֆիրությունը տարածված էր կենտրոնական Սասունում, Խութում, Խուլփում, Խիզանում, Շատախում, Բոնաշենում, Մամռատանքում և այլուր[75]։

Խրզմրթ, ավելի ճիշտ ճիզմեթ-արաբ.—ծառայություն (պետական, զինվորական, բարեկամական, ընկերական), իսկ մի շարք տեղերում՝ կոռ կամ աշխատավճար, ռենտա։

Խումս-արաբ.—ոչ մահմեդական բնակչությունից գանձվող եկամտահարկ, որ կոչվում էր «հինգամաս» (հինգերորդ մաս) և հավաքվում էր աշարի հետ միասին[76]։

Խուրձ բռնել—այս արտահայտությունը տարածված է Մոկսում և այլ տեղերում, իսկ էությունը կապալառուներին ծառայելն էր տասանորդի հավաքման ժամանակ։ «Աշխատանքի» թղթակիցը այդ առիթով գրում էր, որ «մյուլթեզիմի մարդիկ կկանգնեն քաղված արտերու մեջ ու իրենց աղայի իրավունքը եղող 8-են մեկը անմիջապես կհավաքեն, որպեսզի գյուղացիք չգողանան»[77]։

(Շարունակելի)

---

75 Այդ մասին հանդամանորեն տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համառոտ պատմություն (XIX դարի II կես—XX դարի սկիզբ). Երևան, 1983, էջ 45—47։

76 А. С. Тверитинова. Указ. соч., с. 219.

77 «Աշխատանք», 1912, էջ 8։